

Андрій Боляновський

УКРАЇНЦІ, РОСІЯНИ Й ПОЛЯКИ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ НІМЕЧЧИНИ У 1939–1945 РОКАХ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Проблема військової співпраці представників різних народів і держав із Третім Райхом була, є і, очевидно, ще тривалий час буде предметом гострої полеміки науковців, політиків, журналістів, дискусій на різних рівнях у суспільстві. Деякі автори схильні ідеалізувати історію іноземних військових формувань німецького війська і виправдовують факт їх творення, інші ж – очорнюють військовослужбовців, які воювали у Збройних силах (ЗС) Німеччини під час Другої світової війни. Впродовж останнього десятиліття науковці приділили значну увагу висвітленню історії російських, українських та інших формувань, що воювали на боці Вермахту¹. Наприклад, у Польщі опубліковано праці про службу поляків у німецькому війську, авторами яких були окремі дослідники або учасники тих подій². Історики не вважали за потрібне порівнювати політику Третього Райху щодо вербування на військову службу українців, росіян і поляків. Очевидно, що ця тема не може бути предметом вузького розгляду в межах однієї публікації. У статті стисло проаналізовано використання представників українського, польського та російського народів у ЗС Німеччини в роки Другої світової війни. Особливу увагу зосереджено на трьох основних питаннях, а саме: якою була справжня мотивація цих людей (тобто, чи хотіли вони воювати у складі Вермахту проти СРСР), що було спільного і відмінного в політиці Райху щодо їх військового використання і якою була кількість представників згаданих національностей у ЗС Німеччини?

Спочатку треба відповісти на деякі важливі запитання. Чи були в українців, росіян і поляків мотиви боротися проти Радянського Союзу? Якими були Польща, Росія й Україна на початку Другої світової війни? Доречно з'ясувати *status quo* українців, росіян і поляків на початку війни. Фактом є те, що мільйони росіян зазнали більшовицького терору, передусім національна інтелігенція, духовенство, представники військової еліти у Червоній Армії (ЧА)*.

¹ Детальніше див.: *Боляновський А.* Іноземні військові формування у Збройних силах Німеччини 1939–1945 рр.: історіографія / А. Боляновський // *Сторінки воєнної історії України*: Зб. наук. статей. – Київ, 2006. – Вип. 10. – Ч 1. – С. 178–206.

² Див., напр.: *Dobroski B.* Byłem żołnierzem Wehrmachtu / B. Dobroski. – Londyn, 2002; *Szczepuła B.* Dziadek w Wehrmachcie / B. Szczepuła. – Gdańsk, 2007; *Kaczmarek R.* Polacy w Wehrmachcie / R. Kaczmarek. – Kraków, 2010.

* Назви збройних формувань подано за історичними документами цих формацій періоду Другої світової війни.

Незважаючи на це, для більшості росіян Радянський Союз був Батьківщиною і послідовником Російської імперії як потужної наддержави. Багато століть деспотичної влади й пригнічення особистості, відсутності демократії, коли не було можливостей для розвитку інакодумства, а також червоний терор і фізичне знищення опозиції не створили належних передумов для виникнення в Росії потужної російської антибільшовицької політичної сили. Напередодні вибуху німецько-радянської війни росіяни не відчували суттєвих перепон для національного розвитку, російська мова домінувала в усіх закладах (від найнижчих ланок самоуправління до вищих органів управління СРСР), Російській православній церкві, армії тощо. Польща також була великою європейською державою, її визнавали на міжнародній арені. Отже, в разі вибуху війни і росіяни, і поляки мали що втрачати.

У якому становищі опинилися українці? Чи почувалися вони вільними, чи мали свою державу, чи мали вони що втрачати? Ознаками державної незалежності є власна фінансова система й економічна стабільність, дипломатичні та інші міжнародні відносини з різними державами, домінування національної мови в державних і суспільних установах, армії, судовій системі тощо. Якщо росіяни в СРСР та поляки у Другій Речі Посполитій займали панівні позиції у всіх сферах суспільно-політичного життя, то українці не мали таких можливостей для культурного та національного розвитку. У 1923 р. була утворена як частина СРСР Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР), у 1934 р. перейменована в Українську Радянську Соціалістичну Республіку (УРСР) й протягом осені 1939 р. – літа 1940 р. до її складу увійшли Галичина, Волинь, Північна Буковина і Бессарабія. Чимало українських етнічних земель залишилося поза межами УРСР. Для керівництва більшовицької Росії УСРР-УРСР була тільки номінальною республікою, своєрідним “замінником Української Народної Республіки”, що мав хоч якось заспокоїти державницькі аспірації українців та не допустити до вибуху масового невдоволення більшовицькою політикою у Східній та Центральній Україні, зміцнити слабку владу більшовиків і спонукати повернутися до УСРР принаймні тих представників національно свідомої української інтелектуальної еліти, які опинилися в еміграції. Услід за короткочасним періодом певного “обмеженого лібералізму партійної демократії” почалося згортання процесів національного розвитку, зумовлене запровадженням суцільної колективізації, пограбуванням селян під гаслом “усуспільнення засобів виробництва” й репресіями проти усіх, хто чинив опір. Масові арешти, торттури, розстріли або тривалі терміни ув’язнення чи пожиттєва каторжна праця – ось що очікувало громадян УРСР під гнітом сталінського режиму напередодні і після вибуху німецько-радянської війни.

Керівництво радянської України слухняно виконувало вказівки Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) (ВКП(б)) і вищих державних інституцій СРСР щодо репресій, депортацій та голодоморів. Насправді УРСР була географічним адміністративно-територіальним утворенням, залежним від Москви, колонією з великим обсягом повноважень, обов’язків і багатьма обмеженими правами, оскільки в реальному житті владні структури в союзних республіках практично не дотримувалися більшості громадянських свобод і

прав, задекларованих у “Сталінській конституції СРСР”. Селяни не мали землі та паспортів і були невірниками, зобов’язаними виснажливо працювати за мізерну платню. Не кращим було становище робітників, яких нещадно експлуатували “соціалістичними змаганнями”. Тому співпрацю українців із Райхом у роки німецько-радянської війни вважати “чистим колабораціонізмом” (співпрацею з ворогом-окупантом) складно, на зразок колабораціонізму у звичному для західних дослідників розумінні цього слова. Для значної частини українців більшовицький режим був таким же окупантом-ворогом, як і нацистська Німеччина, тоді як для багатьох інших – “меншим злом” порівняно з Райхом. Український дослідник Юрій Киричук слушно визначив головним критерієм колабораціонізму зраду власної держави. На його думку, ті, хто мав власну незалежну державу, “зрадили свої народи”: “Українці своєї держави не мали. Те, що називалось УРСР (незважаючи на всі формальні атрибути суверенності), було дуже далеко від реальної державності. Крім того, потрібно мати на увазі, що основний ударний загін українських політичних сил формувався із західних українців та українських політичних емігрантів. Вони не вважали рідною країною ані міжвоєнну Польщу, ані тим паче СРСР. У цьому ракурсі співпрацю з німцями слід розглядати не як певну акцію, а лише як реакцію українців на дії, за які відповідальна була Москва”³.

Очевидно, Йосиф Сталін впроваджував специфічний курс щодо УСРР-УРСР, до якого багато в чому була подібною політика більшовиків щодо Росії, унаслідок чого в цій країні також наростало масове невдоволення сталінським режимом. Особливо відчутно це невдоволення виявлялося в колишніх регіонах Російської імперії з особливими традиціями історичного розвитку – козацьких областях, а також неросійських регіонах, зокрема у Калмикії, серед волзьких татар на Поволжі й на Північному Кавказі. Отже, мільйони формальних громадян СРСР під час німецько-радянської війни не хотіли обороняти цю країну. Усього, згідно з офіційними радянськими даними, СРСР втратив протягом Другої світової війни 8 668 400 військовослужбовців⁴. Із них, згідно з офіційними німецькими даними, впродовж першого півроку німецько-радянської війни було втрачено майже 40 % або 3 886 863 осіб⁵. Відповідно до радянських документів, протягом другої половини

³ Киричук Ю. Український національний рух 40-50-х років XX століття: ідеологія та практика / Ю. Киричук. – Львів, 2003. – С. 93.

⁴ Гриф секретности снят: Потери Вооружённых сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Статистическое исследование / [под общей ред. кандидата военных наук ген.-полк. Г. Кривошеева]. – Москва, 1993. – С. 129. Дослідники вважають офіційні радянські дані щодо втрат Червоної Армії у роки німецько-радянської війни неповними та суттєво заниженими. Наприклад, згідно з підрахунками заступника директора Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації Сергія Ільєнкова, у роки німецько-радянської війни СРСР втратив 13 850 000 військовослужбовців (Военно-исторический архив. – № 7 (22). – Москва, 2001. – С. 73–80).

⁵ Monatsmeldungen an d.OKW und Gen.-Quartiermeister Juni 1941 – Juni 1944 // BA-Bundesarchiv-Militärarchiv (BA-MA). – RW 19 (OKW/Wehrwirtschafts- und Rüstungsamt)/1387–1394; RW 6 (OKW/Allgemeines Wehrmachtamt)/542; RW 6/544–547.

1941 р. 2 335 482 червоноармійці потрапили до полону або пропали безвісти⁶, з них тільки під Києвом – 616 300 осіб (згідно з німецькими документами – понад 665 000 осіб).

Крім прорахунків командування Червоної Армії, застосування Вермахтом стратегії ведення “блискавичної війни” та інших чинників однією з головних причин великих втрат ЧА було те, що сотні тисяч представників народів Кавказу, України, країн Балтії та областей Кубані й Дону не хотіли захищати державу, яку вони ототожнювали зі сталінським режимом. Тільки після переміщення бойових дій на територію Росії наступ Вермахту було стримано у грудні 1941 р. Унаслідок використання Й. Сталіним патріотичних гасел, інформації про погані умови утримання радянських бійців у німецькому полоні й загороджувальних загонів НКВС, що мали стримувати відступи й розстрілювати всіх “панікерів та дезертирів”, застосування “залізної дисципліни” і репресивних та інших каральних заходів особливими відділами НКВС у Червоній Армії вдалося зупинити ворога. Тим часом на окупованих Вермахтом територіях склалися сприятливі для окупаційних установ Райху передумови для вербування до східних формувань ЗС Німеччини росіян, українців і представників інших народів, рідні землі яких на 22 червня 1941 р. перебували у складі СРСР, і саме колишні військовополонені були основою для комплектування цих формацій.

Перші військові формування з росіян, названі козацькими, були створені з населення окупованих Кубані та районів поблизу р. Дон восени 1941 р. Тоді ж німецькі військові структури почали масово вербувати жителів окупованих східних територій як допоміжний персонал, представників котрого називали “допоміжними добровольцями”, скорочено “гіві” (Hilfswillige – Hiwi). Майже одночасно з цим і ще активніше з 1942 р. у складі ЗС Німеччини почали формувати російські та українські батальйони, більшість із яких (а також козацькі) згодом одержали означення “Східний” (Ost-Bataillon). Наприкінці 1942 р. їх номінально зачислили до т. зв. Східних військ (Osttruppen), генерал-інспектором яких був генерал-лейтенант піхоти Гайнц Гелльміх, а від 1 січня 1944 р. після їх перейменування в Добровольчі з’єднання (Freiwilligenverbände) – генерал кавалерії Ернст Кестрінг. Тоді ж ідею творення національних армій із росіян та українців запропонували ті керівні діячі штабних відділів Верховного командування сухопутних військ Німеччини – ОКГ (Oberkommando des Heeres – ОКН), які не поділяли тогочасної лінії окупаційної східної політики фюрера та перебували у прихованій опозиції до гітлерівського режиму й гуртувалися навколо заступника керівника оперативного відділу ОКГ майора (згодом підполковника) Клауса Шенка фон Штауффенберга – майбутнього головного організатора замаху на Гітлера⁸. Цими арміями мали бути Російська Ви-

⁶ Гриф секретности снят... – С. 141, 146, 161.

⁷ Carrel P. Unternehmen Barbarossa. Der Marsch nac Russland / P. Carrel. – Frankfurt am Main; Berlin, 1982. – S. 114.

⁸ Kunold H. J. Oberst i. G. Graf Stauffenberg. Vom Untermenschen zum verbündeten Soldaten / H. J. Kunold // Institut für Zeitgeschichte in München (IfZ). – Jürgen Thorwald Sammlung (JTS). – ZS 411. – S. 9; Dürksen E. Stauffenberg / E. Dürksen // IfZ. – JTS. – ZS 402/II. – S. 48; Herre H. D. Stauffenberg und Altenstadt. Herbst 1942 / H. D. Herre // IfZ. – JTS. – ZS 406/III. – S. 49–52; Herre H. D. Stauffenberg / H. D. Herre // IfZ. – JTS. – ZS 402/I. – S. 53–58;

звольна Армія (Русская Освободительная Армия – РОА) й Українське Визвольне Військо (УВВ).

Однак у німецьких інстанцій не було одностайності щодо того, як трактувати створені з росіян і українців збройні формування. Інстанції СС, впроваджуючи як правило для проведення окупаційної політики принцип “поділяй і володарюй” (*divide et impera*), створювали й використовували окремі підрозділи з українців на території Росії, сформовані з українців батальйони військ СС і частини поліційного підпорядкування – на території Польщі (батальйони дивізії Ваффен-СС “Галичина”^{*} формували на полігоні Гайделягер у Дембіці поблизу Кракова й згодом на полігоні Нойгаммер (польська назва Свентошув) у Сілезії, а т. зв. Галицькі добровольчі полки СС № 4 й 5 і Український легіон самооборони (31-й охоронний батальйон німецької служби безпеки (СД)) кілька місяців було дислоковано на польсько-українському прикордонні й використано у протипартизанських діях), польські батальйони поліційного підпорядкування – на території Білорусі й згодом в Україні на Волині (охоронні батальйони № 202 і 107), російські військові формування – у Сербії, Хорватії та Польщі (тут достатньо згадати сумнозвісну роль бригади Броніслава Камінського й козацьких батальйонів під час придушення Варшавського повстання) тощо. Керівні діячі Райхсміністерства окупованих східних територій на чолі з райхслайтером Альфредом Розенбергом, критикуючи брутальний політичний курс Еріха Коха в Райхскомісаріаті Україна (РКУ), вважали за необхідне використовувати однаково як українців, так і росіян у війні проти СРСР. Наприклад, у травні 1943 р. співробітник цього міністерства Антон ван дер Мільве писав у меморандумі своєму керівництву, що “ні росіяни, ні українці не готові підкоритися німецькому пануванню”, а прагнуть бути “партнером у спільному європейському будівництві Райху” й “тому йдеться також про те, щоби знайти метод, за допомогою якого можна було б не пригнічувати націоналізм росіян та українців”, а, навпаки, скерувати його у вигідному для Німеччини напрямку⁹.

Köstring E. Stauffenberg / E. Köstring // IfZ. – JTS. – ZS 410/III. – S. 27.

* Назву цього з’єднання упродовж його формування в офіційних німецьких документах до червня 1944 р. змінювали п’ять разів. У квітні 1943 р. його планували назвати “Добровольча дивізія “Галичина” (Freiwilligen-Division Galizien), наприкінці квітня почали називати “Стрілецька дивізія СС “Галичина” (SS-Schützen-Division Galizien), від 30 липня вона була відома як Добровольча дивізія СС “Галичина” (SS-Freiwilligen-Division Galizien), від 22 жовтня як 14-та галицька добровольча дивізія СС (14.SS-Galizische Freiwilligen-Division), а від 27 червня наступного року – як 14-та Гренадирська дивізія Зброї СС (галицька ч. 1) (14.Waffen-SS Grenadier-Division (galizische № 1)). Від середини листопада 1944 р. у її назві в дужках замість “галицька ч. 1” фігурувало “українська ч. 1”, а 24 квітня 1945 р. вона була перейменована в 1-шу Українську Дивізію Української Національної Армії (1-шу УД УНА) (детальніше див.: *Боляновський А.* Дивізія “Галичина”. Історія / А. Боляновський. – Львів, 2000).

⁹ A.v. der Milwe-Schröden. Im Mai 1943. Gedanken über den Reichsausbau im Osten // Bundesarchiv in Berlin-Lichterfelde (BA). – R 6 (Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete)/281. – Bl. 37–50.

Однак, з огляду на негативне ставлення А. Гітлера до цих поглядів, протягом 1942 р. окремі німецькі військові інстанції спромоглися тільки на експерименти локального значення. Було створено батальйони “Спец’єднання “Граукопф” (нім. Sonderverband Graukopf), яке його російським організаторам і бійцям дозволили називати “Російська Національна Народна Армія” (Русская Национальная Народная Армия – РННА), та бригаду під командуванням Броніслава Камінського, яку її військовослужбовці називали “Російська Визвольна Народна Армія” (Русская Освободительная Народная Армия – РОНА), а також батальйони під загальним командуванням колишнього полковника ЧА Владіміра Гіля, навесні 1943 р. розгорнуті спочатку в полк, а згодом у 1-шу Російську національну бригаду СС “Дружина”. Усупереч поширеному в 1990-х роках стереотипу про “особливий колабораціонізм українських націоналістів із фашистськими окупантами” українці завжди були тільки “другими на черзі” у планах військового використання Райхом слов’янського населення після росіян. Зокрема, укомплектовану головню з галицьких українців та з німецького старшинського складу дивізію Ваффен-СС “Галичина” почали формувати тільки після того, коли були створені вказані російські з’єднання переважно з російським командним складом, які окупаційні інстанції Вермахту й СС і поліції активно використовували у боротьбі проти радянського партизанського руху. Представники німецьких військових кіл (а від осені 1944 р. також інстанції СС та інші установи Райху) підтримували пропагування ідеї формування РОА й організації спільного антибільшовицького фронту народів СРСР під егідою колишнього генерала ЧА Андрея Власова, тоді як спроби пропагування ідеї творення УВВ деякими українськими політичними і військовими діячами закінчувалися безуспішно, оскільки у впливових військово-політичних установах нацистської Німеччини було значно більше русофілів, аніж прихильників українців. 2 травня 1943 р. громадський діяч Маркіян Дзерович, коментуючи певні тогочасні контакти українських політиків із німецькими урядовцями, в листі з Відня ректорові Богословської академії у Львові Йосифові Сліпому зауважив: “Та не треба забувати: багато з тих людей – це балтійські німці, що у своєму серці є більше москалі, яким кожна ідея про Україну згори зненавиджена та осоружна і тому вони, знаючи точно наші стремління, роблять саме наперекір під покровом тези, що Німеччині Росія все буде потрібніша, чим Україна, та находять послух в інших чинників, що, не визначаючись в тих справах, механічно кермують державну наву в бік проросійської тези”¹⁰.

Найвиразнішим виявом підтримки керівництвом Райху великодержавних прагнень російських антикомуністів був дозвіл на проведення в листопаді 1944 р. у Празі засновних зборів представницького органу, що увійшов в історію як Комітет Визволення Народів Росії (Комітет Освободження Народов России – КОНР). Згідно із задумами його російських організаторів і санкцією на це райхсфюрера СС Гайнріха Гімmlера, у підпорядкування КОНР мали перейти національні представництва інших народів, а під військове командування його Збройних сил (ЗС КОНР) – усі створені доти іноземні формування німецького війська, укомплектовані з представників народів країн, що входили до складу СРСР на 1 вересня 1939 р. Однак багато

¹⁰ Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 201 (Греко-католицький митрополичий ординаріат, м. Львів). – Оп. 1. – Спр. 6124. – Арк. 2.

українців не хотіли воювати у російських батальйонах, формально причислених до РОА, й висловлювали бажання вступити до УВВ після початку пропагування ідеї його творення в газетах, листівках і плакатах, які видавав відділ пропаганди Верховного командування Збройних сил Німеччини – ОКВ (Oberkommando der Wehrmacht – ОКВ). Так само після появи інформації про створення КОНР і формування його збройних підрозділів українські та інші національні політичні діячі категорично відмовилися увійти до складу цього комітету і відхилили пропозиції щодо уведення до складу створюваної ним армії збройних відділів, укомплектованих з українців, білорусів і представників народів Центральної Азії та Кавказу¹¹.

Умови мобілізації поляків до Вермахту суттєво відрізнялися від обставин, за яких відбувалося вербування росіян і українців. Зокрема, Польща у міжвоєнний період не була об'єктом злочинної політики сталінського режиму, а у роки війни її перейменовано на Генеральну губернію окупованих польських областей (ГГ), де для німецьких окупаційних установ не було передумов для формування польських збройних формацій на боці Райху. Поляки, які внаслідок нацистської окупації втратили власну державу й опинилися під колоніальним гнітом гітлерівського режиму, не мали особливого бажання воювати проти СРСР. Тому польських добровольців, які б хотіли воювати проти Радянського Союзу в формуваннях Вермахту, було обмаль. Німецькі окупаційні інстанції примусово мобілізували на німецьку військову службу частину чоловічого населення анексованих Райхом Помор'я та Верхньої Сілезії, що у міжвоєнний період перебували у складі Другої Речі Посполитої. На відміну від політики військового використання росіян, українців і представників інших народів СРСР, у випадку Польщі колишні військовополонені не були головним джерелом для набору військових кадрів на німецьку військову службу. Починаючи з листопада 1940 р., сформовано тільки вісім робочих батальйонів із поляків-військовополонених (№ 24, 28, 30, 39, 41, 42 і 51 і робочий батальйон № 2 із цивільних), що не отримали озброєння й переважно виконували допоміжну роботу¹². Однак потреба нових вояків для Райху призвела до того, що в анексованих західних областях Польщі німецькі окупаційні інстанції здійснили масовий примусовий набір до Вермахту частини цивільних поляків і польських чоловіків німецького походження¹³.

Мобілізації поляків до ЗС Німеччини передувала кампанія онімечування поляків німецького походження із Сілезії, їх вписували до “Німецьких народних списків – ДФЛ” (Deutsche Volksliste – DVL), яких усього було чотири категорії. До 1 і 2-ї причислено етнічних німців, яким надано громадянство Райху. До 3-ї належали полонізовані до війни “люди з німецькою кров'ю”, які підлягали онімеченню

¹¹ Berlin, den 18. November 1944. An den Herrn Reichsminister f. die besetzten Ostgebiete Reichsleiter Alfred Rosenberg, Berlin // BA. – R 6/281. – Bl.162–166.

¹² Tessin G. Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945 / G. Tessin. – Bd. 4. Die Landstreitkräfte 15–30. – Osnabrück, 1970. – S. 216, 267, 288; Bd. 5. Die Landstreitkräfte 31–70. – Frankfurt am Main, 1972. – S. 82, 98, 105, 171; Bd. 2. – Die Landstreitkräfte 1–5. – Frankfurt am Main, 1966. – S. 117.

¹³ Serwański E. Hitlerowska polityka narodowościowa na Górnym Śląsku / E. Serwański. – Warszawa, 1963. – S. 151–209.

і яким спочатку не надавали громадянства Райху (тільки згодом німецькі інстанції мали визначити їх статус), до 4-ї – особи, які до війни були пов'язані з польськими організаціями та польським суспільним життям і яких німці називали ренегатами. В одних випадках люди підписували списки етнічних німців добровільно, в інших – людей не запитували про бажання підписувати “ДФЛ” і їхні імена та прізвища за них вписували німецькі чиновники. Нерідко жителі повинні були заповнити анкету, а відмова це зробити часто могла спричинити арешт, вислання на територію ГГ або у крайніх випадках (переважно, коли були додаткові підстави для звинувачення відмовника в антинацистській діяльності) – депортацію до концтабору. В анкеті “ДФЛ” на кількох сторінках містилися запитання про предків трьох попередніх поколінь людей, яких мали внести до списків (чи жили вони в Сілезії, чи прибули з інших регіонів), про те, до якої школи ходили їхні діти (польської або німецької), про організації, до яких їх приймали до війни, про те, чи вони відповідали вимогам людей, на яких поширювався військовий обов'язок, про нагороди тощо. На підставі такої анкети чиновники Райху зараховували конкретного сілезця або кашуба до конкретної категорії. Німецькі інстанції прийняли рішення про набір поляків до Вермахту пізньої осені 1939 р. після того, як провели т. зв. поліцейний перепис. Кожен повинен був визначитися, ким він є – поляком чи німцем. Під час перепису багато поляків заявляли, що є німцями, щоб уникнути репресій (наприклад, люди дуже боялися виселення й вважали, що завдяки внесенню до “ДФЛ” їм вдасться уникнути переселення до ГГ), але ніхто з них тоді не передбачав, що вони служитимуть у Вермахті. Після того, як минуло кілька місяців, тих людей, котрі назвали себе німцями, оголосили військовозобов'язаними на підставі німецького закону 1935 р. про загальний військовий обов'язок і викликали на призовні комісії. Поки перші рекрути після вишколу потрапили до своїх частин, війна на Західному фронті вже закінчилася (Райх окупував Данію, Норвегію, Бельгію і Голландію, завдав поразки Франції й військові дії тривали тільки в Африці). Протягом 1941 р. більшість із них опинилися на відносно спокійних ділянках у тилу Вермахту (наприклад, багато сілезців перебували в окупованій Франції, де служили в гарнізонах на відбудованому в той час Атлантичному валу). Коли в червні 1941 р. почалася німецько-радянська війна, інстанції Райху причислених до 3-ї групи “ДФЛ” осіб на фронт посилали не відразу, оскільки остерігалися дезертирств¹⁴.

У Верхній Сілезії від березня 1940 р. тривала безперервна мобілізація призовників 1894–1926 рр. народження: 3-ї групи “ДФЛ”, що відбувалася поетапно щомісяця, тому стосовно мобілізованих осіб уживали назви тих місяців, протягом яких було призвано рекрутів (наприклад, мобілізованих у лютому називали “February”, у березні – “Märze” тощо). У січні 1943 р. оголошено загальну мобілізацію чоловіків віком 16–45 років із 3-ї групи зі списків осіб німецької національності незалежно від того, вважали вони себе німцями чи поляками. Протягом 24 годин рекрути були зобов'язані прибути до визначених гарнізонів і після перегляду військовими комісіями їх скеровували до казарм у містах Бланкенбург, Гальберштадт, Кассель,

¹⁴ Детальніше див.: *Kaczmarek R. Polacy w Wehrmachcie / R. Kaczmarek. – Kraków, 2010; Боляновський А. Поляки у збройних силах Німеччини у 1939–1945 рр. / А. Боляновський // Пам'ять століть. – № 6. – Київ, 2010. – С. 159–175.*

Ганновер, Страсбург, Кемптен та Інгольштадт. Після закінчення вишколу вони склали присягу вірності А. Гітлеру і невдовзі їх відправляли на Західний фронт або на Східний, під час транспортування на який багато призваних чоловіків намагалися дезертирувати¹⁵.

Загалом питання творення російських, українських і польських збройних формувань на боці Райху були пов'язані між собою. Наприклад, тема української дивізії фігурувала під час обговорення проектів творення РОА і пропозицій комплектування польських збройних формувань, а сумніви щодо лояльності її українських офіцерів супроти Німеччини для інстанцій СС були аргументом на користь того, що “формування відповідного білоруського з'єднання – не тільки непотрібна, а й небезпечна справа”¹⁶.

А. Гітлер постійно наводив як історичний доказ недоцільності творення російських і українських військових з'єднань факт негативного для німців досвіду творення польських легіонів у роки Першої світової війни, коли створені на боці Німеччини формування Ю. Пілсудського перейшли на бік її ворогів. Г. Гімлер натомість вважав за можливе комплектувати невеликі з'єднання швидше з антибільшовиків-росіян, аніж поляків. У підсумку в травні й червні 1943 р. долю проектів творення РОА і УВВ вирішив особисто Гітлер, для якого у шкалі загроз для Райху крім більшовизму, “світового єврейства” і “плутократів Заходу” одним із найголовніших ворогів був “привид панславізму”. Фюрер остерігався панславістського руху під егідою Росії. Саме це спонукало Гітлера заборонити творення українських, російських, польських бойових з'єднань у 1942–1944 рр. Райхсканцлер нацистської Німеччини пов'язував підтримку планів творення українських військових з'єднань з посиленням позицій російських великодержавників, що було вкрай небажаним для німецьких націонал-соціалістів. 19 травня 1943 р. А. Розенберг порадив ефективніше використовувати в політиці Райху українсько-російські антагонізми й згадав, як один із прикладів цього, факт “творення галицько-української дивізії СС”. Проте Гітлер під впливом тих високопосадових політиків Райху, які були орієнтовані на досягнення певного компромісу з російськими націоналістами на антибільшовицькій платформі, був упевнений, що між українцями й росіянами є не конфлікт, а тісний зв'язок, зумовлений географічною, ментальною і мовною близькістю між цими народами. Він потрактував курс брутальної політики Райху в Україні як вияв зумовлених війною суворих вимог окупаційної держави щодо жителів завойованої країни та зробив категоричний і однозначний висновок: “Зважаючи на усі ці вимоги, ми не можемо очікувати на те, що українці ще й захочуть вмерти за нас!”. Він також назвав хибними міркування про те, що “поляки будуть вдячні, коли ми їм дамо якомога більше волі, коли ми їх озброїмо, коли буде гарантовано польську державу і т.д., і т.п.”¹⁷. 8 червня під час наради з представниками верховного командування Вермахту він повторив: “У цьому сенсі

¹⁵ *Lysko A. Losy Górnosłazaków przymusowo wcielonych do Wehrmachtu / A. Lysko // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej (IPN). – Warszawa, 2004. – Nr. 0607. – S. 6479.*

¹⁶ *Aufstellung Weißruth. Verbände zur Bandenbekämpfung 1943 // BA. – R 6/165. – Bl. 21, 30.*

¹⁷ *Am 19.5.1943. Resume über die mit dem Reichsminister Rosenberg und dem Reichskommissar Koch geführte Besprechung // BA. – R 58 (Reichssicherheitshauptamt)/1005. – Fol. 1. – Bl. 5.*

ми мали трагічний урок уже в Першій світовій війні стосовно Польщі ..., де була аналогічна обставина завдяки обхідному маневру польських легіонерів, які тоді з'явилися на сцені"¹⁸.

Однак після оприлюднення німецькими засобами масової інформації повідомлення про розстріли НКВС польських офіцерів у Катині німецький генерал-губернатор Генеральної губернії Г. Франк 19 червня 1943 р. переслав А. Гітлеру меморандум про необхідність корекції політичного курсу Райху в окупованій Польщі. Пропонуючи запровадити спеціальні "заходи, з метою ефективного залучення поляків до боротьби проти більшовизму", він констатував, що у політиці щодо поляків окремого вирішення потребує "проблема військової участі у європейській боротьбі". Спочатку Франк згадав про те, що "польський легіон, створений під час Першої світової війни на боці Австрії", "через ненадійність пізніше був розформований" і "1917 рік продемонстрував повну невдачу цієї політики". Водночас він зауважив, що "завербовані до німецького та австрійського війська поляки з Познані, Західної Пруссії та Галичини" виявляли різний ступінь лояльності щодо Німеччини та Австрії: внаслідок політики країн Антанти і орієнтованих на них польських політиків "під час війни зафіксовано багаторазові випадки перебіжчиків", однак інші рекрутовані законотрухняні поляки "виконували свій обов'язок до кінця світової війни". Генерал-губернатор вважав за доцільне вербувати однаково українців і поляків Галичини у їхні національні формування (очевидно, під німецьким командуванням) на боці Німеччини. На його думку, в політиці щодо військового використання поляків буде доцільно, якщо "при відповідних заходах безпеки принаймні з поляків Східної Галичини, які тільки короткий час перебували під більшовицьким пануванням, а також із тепер поки політично загалом спокійних поляків Західної Галичини будуть створені формації, подібні до тих, які створено для українців у дивізії Ваффен-СС "Галичина". Франк також радив забезпечити належними засобами для існування членів сімей "вже залучених до служб Вермахту поляків із Генеральної губернії, наприклад, візників, техніків або допоміжний персонал"¹⁹.

Проте А. Гітлер протягом усієї війни відмовлявся створювати польські збройні формації, мотивуючи це тим, що Німеччина у роки Першої світової війни створила такі формування, але вони зрадили німців і перейшли на бік Антанти. Негативне ставлення райхсканцлера націонал-соціалістичної Німеччини стало визначальним у забороні зачислення до Ваффен-СС поляків, в яких не було предків німецького походження. У записці Г. Гімлера від 28 червня зафіксовано: "Фюрер категорично відмовився від творення будь-яких польських формувань, про які дехто з німецького боку говорить і [творення яких] домагається в додатку до пропаганди справи Катині"²⁰. Інстанції СС хотіли мати справу радше з російськими

¹⁸ Besprechung des Führers mit Generalfeldmarschall Keitel und General Zeitzler, 8.6.1943 // Bundesarchiv-Militärarchiv in Freiburg (BA-MA). – RW 4 (Oberkommando der Wehrmacht/ Wehrmachtführungsstab (OKW/WFSt)) /507. – Bl. 117.

¹⁹ Der Generalgouverneur. 19. Juni 1943. Geheim! gez. Frank // BA. – R 52 II (Kanzlei des Generalgouverneurs)/12a. – Bl. 1–40.

²⁰ Der Reichsführer-SS. RF/Bn.39/147/43 g. Feld-Kommandostelle, den 28.6.1943. Geheim! Vortrag beim Führer am 19.6.1943 auf dem Obersalzberg "Bandenbekämpfung und Sicher-

антикомуністами типу генерала А. Власова, ніж із поляками. Командир одного з батальйонів військ СС 7 серпня відписав штабній сотні Ваффен-СС при верховному керівникові СС і поліції Центру Росії та Білорусі, що в керівництві СС більше “немає жодних заперечень проти вступу до Ваффен-СС росіян та добровольців германських народів”, “винятком із цього є поляки”²¹. Г. Франк 6 лютого 1944 р. у присутності М. Бормана ще раз запропонував райхсканцлерові створити польські військові частини й згадав при тому, як позитивний досвід, створення дивізії Ваффен-СС “Галичина”. Фюрер знову категорично висловився проти творення польських легіонів, заявивши: “Поляки повинні працювати, а німецький солдат оборонятиме їх, як і всю Європу”²².

Незважаючи на негативне ставлення А. Гітлера до вербування слов’ян до ЗС Німеччини, протягом війни до німецьких військ було завербовано майже мільйон росіян, українців і поляків. Завдяки творенню російських збройних формувань від перших тижнів німецько-радянської війни значною кількістю офіцерів нижчих рангів Вермахту, які були експертами з Райху зі східноєвропейських питань і підтримували діяльність російських антибільшовиків, на німецьку військову службу було завербовано сотні тисяч росіян. Як наслідок цього з-поміж представників народів Східної Європи найбільшою національною групою військовослужбовців ЗС Німеччини виявилися саме росіяни. Козацький генерал Євгеній Балабін у листі від 24 березня 1944 р. генерал-майорові В. Дьякову констатував: “Майже у всіх німецьких ротах перебувають росіяни”²³. Однак вказати точну кількість російських бійців Вермахту, Ваффен-СС та інших родів військ Німеччини доволі складно. Передусім тому, що німецькі офіцери та генерали часто завищували кількість цих вояків, помилково зачислюючи до них представників різних народів СРСР, які воювали на боці Райху, й хибно трактуючи Радянський Союз як Росію. Тому навіть приблизну кількість як росіян, так і представників інших національностей у ЗС Німеччини можна встановити внаслідок критичного сприйняття й аналізу як перебільшених даних, так і на підставі конкретних документів та інших джерел. Найбільшими сформованими з росіян з’єднаннями були Російський Охоронний Корпус (від перших тижнів створення до останніх днів використання через його лави пройшло 17 090 осіб, із них

heitslage”. gez. H. Himmler // The National Archives of the United States in Washington, D.C. (NAUS). – T-175 (Records of the Personal Stab of Reich Leader of the SS and Chief of the German Police (Persönlicher Stab des Reichsführers SS und Chef der Deutschen Polizei)). – Roll 140. – Frame 2667668.

²¹ Einheit 00512. 7.8.43. An die Stabskompanie der Waffen-SS beim Höheren SS- und Polizeiführer Russland Mitte und Weißruthenien, Minsk. Betrifft: Einstellung von Hilfswilligen in die Waffen-SS // NAUS. – T-175. – Roll 198. – Frame 000476.

²² Dziennik Hansa Franka [Das Diensttagebuch des Hans Frank]. – Vol. XXXIV. – Teil 2, Bd. 80. – S. 230, 236, 239, 245 // Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (IPN) w Warszawie; Okupacja i ruch oporu w dzienniku Hansa Franka 1939–1945 / [red. S. Płoski]. – T. II. – Warszawa, 1972. – S. 396.

²³ 24 марта 1944 г. Ген.-майору В. А. Дьякову. Генерал-лейтенант Е. И. Балабин // Государственный архив Российской Федерации в Москве (ГАРФ). – Ф. 5761 (Общезаказье объединение в Германской империи, 1939–1945 гг.). – Оп. 1. – Д. 14. – Л. 101.

приблизно 5 000 були громадянами СРСР²⁴) й сформовані наприкінці війни 600, 650 і 700-та піхотні дивізії (російські) (разом до 45 000 осіб), Російська бригада № 599 у Данії (понад 13 000 військовослужбовців), 1-й російський національний полк СС “Варяг”, за чисельністю наближений до бригади (приблизно 3 000 військовослужбовців) й 1-ша Російська Національна Армія (чисельністю до 1 000 осіб), яку на початку 1945 р. почав комплектувати кадровий співробітник Абверу Боріс Хольмстон-Смисловський шляхом розгортання у бригаду 1-го (Східного) кадрового батальйону Гренадерського полку № 1001²⁵. В інформаційній довідці від 20 травня 1945 р., складеній офіцерами штабу ОКВ для радянської контрольної комісії у відповідь на запит про точну кількість росіян на боці Вермахту, констатовано, що на середину травня тільки у трьох російських з’єднаннях у полоні альянтів перебувало 53 000 росіян, у тому числі 13 000 бійців 599-ї російської бригади, 12 000 бійців 600-ї піхотної дивізії (російської) та 18 000 бійців 650-ї піхотної дивізії (російської). Водночас у згаданій записці стверджено, що у липні 1944 р. у Військово-повітряних силах Німеччини (Люфтваффе) налічувалося до 60 000 росіян, а на 1 лютого 1945 р. у Військово-морському флоті Німеччини служило 15 000 росіян (з яких на 9 травня залишилося тільки 2 000 осіб) і у польових військах – 600 000 “тіві” з представників різних народів СРСР, більшість із яких були росіянами. Автор записки, посилаючись на відсутність точних даних, не назвав загальної кількості росіян у ЗС Німеччини, десятки тисяч яких служили у Східних полках, батальйонах та ротах Східних військ (згодом Добровольчих з’єднань), а також в охоронних батальйонах поліції порядку й інших іноземних та німецьких формуваннях і як допоміжний персонал у ЗС Німеччини (у тому числі в Абвері)²⁶. Основна частина росіян на німецькій військовій службі були зачислені до 85-х Східних батальйонів, 360-х Східних сотень і 100 східних відділів меншої чисельності (у кожному з яких у середньому служило 33 військовослужбовці або разом принаймні 3 000 росіян). Зважаючи на те, що за національною ознакою в цих формуваннях росіяни становили щонайменше 3/4 складу бійців, нескладно підрахувати, що з урахуванням штатної чисельності Східного батальйону в 650 осіб та Східної сотні у 130 вояків усього у Східних батальйонах та сотнях служило щонайменше 100 000 росіян²⁷. Решта росіян (як мінімум 20 000) служили

²⁴ Окорочов А. Антисоветские воинские формирования в годы Второй мировой войны / А. Окорочов. – Москва, 2000. – С. 53.

²⁵ 1-й (Східний) кадровий батальйон Гренадерського полку № 1001 укомплектовано 6 червня 1944 р. з російських офіцерів та підстаршин (переважно емігрантів і колишніх радянських військовополонених), призначених для проведення військово-диверсійних та інших операцій в тилу ЧА і на окупованій території, підпорядковано центральному управлінню Абверу в Берліні й дислоковано в Обер-Вольтерсдорфі під Бромбергом (*Tessin G. Verbände und Truppen...* – Bd. 13. – S. 207).

²⁶ ОКВ/2024. Meldungen und Unterlagen für Überwachungskommission. ОКВ/WSt/OrgAbt (H) 2085/45. H.Qu.OKW, den 20. 5. 1945. I. V. Generaloberst // IfZ. – MA-660; NAUS. – T-77. – Records of the German Armed Forces High Command (Oberkommando der Wehrmacht). – Roll 873. – Frames 5620119–5620120.

²⁷ Підраховано автором на підставі: *Buss Ph. H. The Non-Germans in the German Armed Forces 1939–1945. PhD dissertation / Ph. H. Buss. – Canterbury, 1974. – P. 449–451. У статті*

у 39-х Будівельно-робочих батальйонах радянських військовополонених № 101–113, 117–119, 122–131, 133, 135–139, 141–143, 145–147, 151²⁸. Приблизну кількість росіян у Вермахті підраховано ще восени 1944 р., хоча й без визначення їх співвідношення у формуваннях різної чисельності й різного підпорядкування. 5 вересня 1944 р., зокрема, в офіційній записці відомства А. Розенберга констатовано: “Фактом є те, що до німецьких Збройних сил зачислено приблизно 300 000 росіян зі зброєю в руках (до цієї кількості, очевидно, були зараховані також беззбройні “гіви” – А. Б.). Більшу частину цих бойових товаришів, з огляду на нарукавну пов’язку, називають військовослужбовцями Російської Визвольної Армії (РОА)”²⁹.

Другою великою групою у складі ЗС Німеччини були ті росіяни, котрих трактували як представників окремого козацького народу і котрі служили не тільки в козацьких формуваннях, а й як “допоміжні добровольці-козаки” в німецьких підрозділах (у тому числі ті русифіковані нащадки українців, які проживали на Кубані). За оцінкою козацького генерала Є. Балабіна, загальна кількість козаків, які опинилися на німецькому боці фронту наприкінці березня 1944 р., сягала 65 000 осіб, із яких 22 000 служили в 1-й Козацькій дивізії Г. Паннівца³⁰. До закінчення німецько-радянської війни кількість військовослужбовців козацьких формувань суттєво не змінилася. Наприкінці війни на території Німеччини та Австрії, а також частково Франції, Італії, Чехії, Словаччини, Хорватії та деяких інших держав Європи перебувало до 100 000 козаків (у тому числі емігранти) разом із жінками, дітьми й іншими членами родин. У складі різних частин, сформованих від жовтня 1941 р. до квітня 1943 р., служило 37 700 осіб. У квітні 1943 р. приблизно 11 800 з них скерували для формування 1-ї Козацької дивізії. Протягом 1943 р. за рахунок біженців з Дону, Кубані і Тереку особовий склад козацьких формувань Вермахту, СС і поліції поповнили 21 400 осіб. Із них 9 600 осіб скерували для формування 1-ї Козацької дивізії (з них безпосередньо до складу дивізії спочатку вступило приблизно 2 700, а решту перевели до складу запасного полку й до кінця війни використовували для поповнення 1-ї дивізії, а потім і 15-го Козацького кавалерійського корпусу військ СС), а решту 11 800 – для формування окремих частин (поліційних, конвойних тощо). Крім того, 12 700 козаків передали в розпорядження “Організації Тодта” і використовували на будівництві укріплень Атлантичного валу у Франції. Ще приблизно 4 000 козаків служили в лавах Російського Охоронного Корпусу (з них 50 % – у 1-му Козацькому полку). Більшменш конкретні дані про кількісний склад частин Козацького Стану зафіксовано влітку 1944 р. – від 11 000 до 12 000 осіб (але важко сказати, який відсоток із них належав до раніше сформованих козацьких частин), кількість яких зросла до

використано дані копії цієї дисертації, що зберігається у Баварській державній бібліотеці у Мюнхені (Bayerische Staatsbibliothek in München).

²⁸ Tessin G. Verbände und Truppen... – Bd. 1. – S. 223.

²⁹ P 3/208. Berlin, den 5.9.1944. Vermerk. Betr.: Russische Leitstelle // NAUS. – T-454 (Records of the Reich Ministry for the occupied Eastern Territories, 1941–1945 (Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete)). – Roll 94. – Frame 000351.

³⁰ 24 марта 1944 г. Ген.-майору В. А. Дьякову. Генерал-лейтенант Е. И. Балабин // ГАРФ. – Ф. 5761. – Оп. 1. – Д. 14. – Л. 101.

18 400 осіб на початку травня 1945 р. Під час німецько-радянської війни на боці Райху воювали або виконували допоміжну службу щонайменше 80 000 осіб, яких офіційно називали козаками, що становило приблизно 2 % від майже 4 000 000 тих жителів областей Росії, які вважали себе козаками.

Цифри ці доволі умовні, оскільки в документах не зафіксовано, з одного боку, даних про конкретні контингенти, які переходили з однієї категорії в іншу (тобто тих вояків одних козацьких формувань певного підпорядкування (наприклад, поліційного), які з часом переходили до інших формацій (наприклад, військового підпорядкування)) й, з другого боку – даних про втрати, яких зазнали сформовані частини до того, як дані про їх чисельність було зафіксовано у джерелах. Наскільки великою була питома вага росіян у козацьких формуваннях на боці Райху, свідчить той факт, що приблизно стільки ж іноземців упродовж усіх років війни для участі в бойових діях на боці Вермахту завербовано у двох західноєвропейських державах – Норвегії та Франції. На початок травня 1945 р. понад 45 000 осіб (33 000 військовослужбовців і 12 000 членів їх сімей) перебували в 15-му Козацькому кавалерійському корпусі Г. Паннвітца в Австрії поблизу м. Клагенфурт, а 32 000 осіб (20 000 військовослужбовців та 12 000 цивільних біженців) – у т. зв. Козацькому Стані Тимофея Доманова на березі р. Драви поблизу м. Лінц³¹. Відсоток емігрантів у козацьких формуваннях ЗС Німеччини був мізерним. Зокрема, на 27 квітня 1945 р. загальна чисельність Козацького Стану склала 31 463 осіб (1 575 офіцерів, 592 працівники допоміжних служб, 16 485 унтер-офіцерів та козаків, 6 304 непридатних до служби за віком та станом здоров'я), 4 222 жінки, 2 094 дітини віком до 14 років та 358 підлітків у віці від 14 до 17 років. Із цієї загальної чисельності тільки 1 430 осіб емігрували після Першої світової війни, тоді як решта були громадянами СРСР³².

Під час війни у ЗС Німеччини воювало понад 400 000 росіян або менше 0,5 % від росіян, які проживали в межах Радянського Союзу. Понад 290 000, зокрема, служили в різних формуваннях Вермахту³³, з них понад 100 000 – у номінально причислених до РОА Східних батальйонах та інших сформованих із росіян частинах і підрозділах Вермахту (із яких на початку 1945 р. укомплектовано 600, 650 і 700-ту піхотні дивізії Вермахту (російські) і 599-ту російську бригаду (піхотну) (разом 58 000 військовослужбовців), і понад 200 000 – як “гіві” у Вермахті³⁴ й ВМФ Німеччини. 10 000 росіян служили у Люфтваффе й 27 000 – у військах СС, а саме у двох російських бригадах і полку “Варяг” та двох російських дивізіях або як допоміжний персонал в інших з’єднаннях Ваффен-СС. Решта 80 000 росіян служили в козацьких формуваннях або як козаки “допоміжними добровольцями” на німецькій

³¹ Науменко В. Великое предательство. Выдача казаков в Лиенце и других местах (1945–1947): Сб. материалов и документов / В. Науменко. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 5–6.

³² Казачий стан и группа походного атамана. – [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://bka-roa.chat.ru/cossack_stan_ataman.htm

³³ Романько О. Мусульманские легионы во Второй мировой войне / О. Романько. – Москва, 2004. – С. 311.

³⁴ Дробязко С. Под знамёнами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооружённых сил 1941–1945 / С. Дробязко. – Москва, 2004. – С. 523.

військовій службі. З урахуванням росіян в Абвері³⁵, охоронних батальйонах поліційного підпорядкування та інших іноземних формуваннях на боці Німеччини (українських батальйонах Вермахту та поліції порядку, балтійських формуваннях поліції порядку і Ваффен-СС тощо) можна без перебільшення стверджувати, що через різні збройні формування ЗС Третього Райху пройшло щонайменше півмільйона росіян³⁶ або понад 1/3 від тих громадян СРСР, яких використовували на німецькій військовій та парамілітарній службі.

Якщо за національним складом у різних збройних формуваннях на боці ЗС Німеччини з вихідців із СРСР за чисельністю на першому місці опинилися росіяни, то на другому були українці. У Вермахті більшість із них були залучені не безпосередньо до фронтових дій, а до виконання вартових та охоронних функцій як служби порядку в тилу³⁷. 3 березня 1945 р. представник відділу пропаганди ОКВ у листі шефові у справах військовополонених ОКВ підбив остаточний баланс залучення українців до збройних формувань на боці німецьких військ: “Крім українських з’єднань майже немає жодної німецької частини, в якій серед її добровольців, зокрема допоміжних добровольців, не було б українців. Не кажучи вже про русифікованих українців в РОА. Чимало українських відділів у повітряній та пожежній поліції, які є особливо добрими силами в національному сенсі”³⁸. Усього від кінця 1942 р. до квітня 1945 р. у складі тільки сухопутних військ Німеччини діяло 40 українських батальйонів та п’ять дивізіонів (34 000 вояків), 60 українських сотень і 5 окремих українських чот (8 000 вояків), 2 українські полки (3 000 вояків) загальною чисельністю 47 000 військовослужбовців³⁹. Приблизно 32 000 українців служили у складі військ СС (зокрема в українській дивізії та українській протитанковій бригаді й інших формуваннях Ваффен-СС), до 10 000 українців – “бойовими помічниками” Люфтваффе, 15 000 українців в Абвері, кілька сотень – перекладачами, тисячі як допоміжний персонал, понад 35 000 в охоронних батальйонах поліції порядку⁴⁰, понад 1 000 у 31-му охоронному батальйоні СД (Українському Легіоні Самооборони – УЛС). Решту зачислено до Східних батальйонів, батальйонів РОА або інших російських формувань та німецьких підрозділів і допоміжних служб як “тіві”. За твердженням безпосереднього учасника тих подій Ганса фон Герварта, у складі

³⁵ Каров Д. Русские на службе в немецкой разведке и контрразведке / Д. Каров // The Hoover Institution of War, Revolution and Peace in Stanford. – Boris I. Nikolaevsky Collection. – Series No. 221. – Box 280. – File 3 (221-2.1).

³⁶ Elliott M. Soviet Military Collaborators / M. Elliott // Ukraine during World War II: History and Its Aftermath; A Symposium / [ed. Yury Boshyk]. – Edmonton, 1986. – P. 95.

³⁷ Geh. Besprechung am 14. Okt. [1942] um 11.30 im Dienstzimmer d. Befehlshabers HGeb. B. Militärischer Bedarf // BA. – R 6/426. – Bl. 31.

³⁸ WPr IVC/FP 2. Berlin-Zehlendorf, den 3.3.1945. An VC/Chef Kgf. // Галузевий державний архів Служби безпеки України у Києві (ГДА СБУ). – Ф. 13 (Фонд друкованих видань). – Спр. 372. – Т. 37. – Арк. 223.

³⁹ Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини / А. Боляновський. – Львів, 2003. – С. 531.

⁴⁰ Nigel Th., Abbott P. Partisan Warfare / Th. Nigel, P. Abbott. – London, 1983. – P. 15-16.

сухопутних військ Німеччини служило “значно більше, ніж 100 000” українців⁴¹. Загальна кількість українців у різних збройних формуваннях на боці Німеччини протягом 1939–1945 рр. сягала майже 250 000 осіб або приблизно 0,5 % від жителів усіх українських земель⁴² (щоправда, в українських формуваннях часто служили захоплені у німецький полон росіяни, які видавали себе за українців, щоб не потрапити у табори для радянських військовополонених⁴³).

Серед польських науковців немає єдності у визначенні кількості поляків, котрі служили у Вермахті⁴⁴. Наприклад, Едвард Серванський стверджував, що до Вермахту було мобілізовано 120 000 поляків із Верхньої Сілезії⁴⁵. Професор Ришард Качмарек на підставі зіставлення різних матеріалів і архівних документів дійшов висновку, що на усіх фронтах у німецьких мундирах у роки Другої світової війни воювало понад 150 000 “верхніх сілезців”, т. зв. “горношльонзаків”⁴⁶. Як твердив інший польський дослідник Алоїзі Ліско, всього під час війни у Верхній Сілезії було мобілізовано 300 000 жителів, з яких у воєнні роки тільки 50 000 воювали на боці альянтів, тоді як на боці Німеччини – 250 000⁴⁷. Підтвердження цієї цифри є також у документах того часу. Зокрема, ще 26 лютого 1943 р. посол Польщі у СРСР Тадеуш Ремер поінформував Й. Сталіна про те, що “мобілізацією до німецької армії охоплено приблизно 240–250 тис. молодих поляків призовного віку” “особливо в західних провінціях Польщі, включених до [складу] Німеччини”⁴⁸. Однак мобілізація головно поморських та сілезьких поляків до ЗС Німеччини відбувалася приховано. Тільки в жовтні 1944 р. А. Гітлер урешті офіційно дозволив мобілізувати “етнічно чистих” поляків до Вермахту⁴⁹. На грудень 1944 р. у допоміжних службах

⁴¹ *Herwarth H. v. Deutschland und die ukrainische Frage 1941–1945 / H. v. Herwarth // IfZ. – MA-1300/2; NAUS. – T-679. – Roll 2. – Frame 211.*

⁴² *Neulen H. W. An deutscher Seite. Internationale Freiwillige von Wehrmacht und Waffen-SS / H. W. Neulen. – München, 1985. – S. 330.*

⁴³ Див. про це, наприклад: *Головенко В. Батальйон 121 і 116 (До історії УВВ) / В. Головенко // Вісті Братства колишніх вояків 1-ої УД УНА. Орган військово-політичної думки Крайової Управи Братства кол. вояків 1 УД УНА в Німеччині. – Мюнхен, 1953. – Ч. 9–10 (35–36). – С. 10–11; *Strik-Strikfeldt W. Against Stalin and Hitler: Memoir of the Russian Liberation Movement, 1941–1945 / W. Strik-Strikfeldt. – New York, 1970. – P. 123; Шандрук П. Правда про 1-шу Українську дивізію і Українську Національну Армію / П. Шандрук // Українська дивізія “Галичина”. Історико-публіцистичний збірник. – Київ; Торонто, 1994. – С. 66.**

⁴⁴ *Semków P. Pobór Polaków z Pomorza do Wehrmachtu / P. Semków // Biuletyn IPN. – Nr. 8–9 (67–68). – Sierpień–Wrzesień 2006. – S. 63–67.*

⁴⁵ *Serwański E. Hitlerowska polityka... – S. 225.*

⁴⁶ *Kaczmarek R. Niemiecka polityka narodowościowa na Górnym Śląsku (1939–1945) / R. Kaczmarek // Pamięć i sprawiedliwość. – Warszawa, 2004. – Nr. 2 (6). – S. 134.*

⁴⁷ *Lysko A. Losy Górnoszlązaków... – S. 79.*

⁴⁸ Запись беседы тов. И. В. Сталина с польским послом Ромером 26 февраля 1943 года // Российский государственный архив социально-политической истории в Москве (РГАСПИ). – Ф. 558 (Сталин Иосиф Виссарионович). – Оп. 11. – Д. 278. – Л. 12, 17–21.

⁴⁹ OKH, GenStdH/Org.Abt. Nr.II/389227/44 geh. H.Qu., den 24.Oktober 1944. Geheim! Betr.: Verwendung von Polen in der deutschen Wehrmacht als Hilfswillige // IfZ. – M-27.

Вермахту переважно як “гіві” служило щонайменше 6 500 “етнічно чистих” поляків, з яких на 19 грудня до групи армій (ГА) “А” завербували 5 000 поляків, а до ГА “Центр” – 1 000⁵⁰. Усього протягом німецько-радянської війни до німецьких військ мобілізовано щонайменше 250000 поляків або більше ніж 1 % від польського населення Польщі (на 1939 р.) (переважно “шльонзаків” з 3-ї групи списків осіб німецької національності), понад 90 000 з яких в останні два роки війни діяли на Західному фронті й переважно опинилися в полоні західних альянтів⁵¹.

Німецькі інстанції зуміли мобілізувати не тільки поляків, а й десятки тисяч людей інших національностей, які на 1 вересня 1939 р. були громадянами Другої Речі Посполитої. Успіх вербування до Вермахту представників різних народів до певної міри продемонстрував кризу національної політики не тільки СРСР, а й міжвоєнної Польської держави. Доволі промовистим є факт: якщо до ЗС Німеччини було завербовано понад мільйон громадян СРСР, так само правда і те, що до ЗС Німеччини було мобілізовано майже півмільйона людей, які на 1 вересня 1939 р. були громадянами Другої Речі Посполитої, третина з яких були представниками нацменшостей Польщі (крім німців із Помор’я та Сілезії, серед них були українці переважно з Галичини, литовці головню з Віленської області, білоруси із Західної Білорусі та Лідської області). Із тих країн Східної Європи, що на середину 1941 р. не входили до складу СРСР, найбільше іноземців до ЗС Німеччини було мобілізовано на території Польщі, в тому числі 250 000 поляків⁵².

Завдяки вдало поширюваній ще у перші роки війни польською пропагандою тезі про “відсутність польського Квіслінга” й особистому небажання А. Гітлера санкціонувати політичну співпрацю з поляками ті з них, котрі перебували на військовій службі Райху, були визнані примусово мобілізованими й уникнули долі людей, які зазнали переслідувань за свою службу в німецькій армії. Хоча вони так само, як і українці чи балтійці охороняли окупаційні військові об’єкти й залізниці, боролися проти радянських партизанів або частин радянської армії на фронті, доля поляків суттєво різнилася від долі тих слов’ян, які воювали на боці Вермахту і щодо яких у СРСР застосовували терміни “зрадники”, “пособники”, а на Заході – “колабораціоністи”. Якщо військовослужбовців українських, козацьких, балтійських, білоруських і російських формувань очікували розстріли або каторга у сталінських концтаборах, багаторічне заслання, то про поляків, які служили в німецьких військах ні в Польщі, ні в еміграції майже не згадували. Принаймні не було жодного гучного процесу на зразок тих, які були в Росії проти А. Власова та командирів козацьких з’єднань. В роки війни поляки цілими групами переходили на бік СРСР і західних альянтів.

⁵⁰ *Schlicht A.* Die Deutsche Wehrmacht. Uniformierung und Ausrüstung 1933–1945 / A. Schlicht. – Bd.1: Das Heer. – Stuttgart, 1992. – S. 343; NAUS. – T-78 – Records of the German Army High Command (Oberkommando des Heeres). – Roll 432. – Frame 6404728.

⁵¹ Chapter 6: “Get them back to where they belong or shoot the B-.” British Public Reaction to the “Polish Invasion” // *Ostrowski M.* “To Return To Poland Or Not To Return” – The Dilemma Facing The Polish Armed Forces At The End Of The Second World War. Thesis / M. Ostrowski. – [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.angelfire.com/ok2/polisharmy/chapter6.html>

⁵² *Kaczmarek R.* Polacy w Wehrmachcie... – S. 173.

Основна частина з них після капітуляції нацистської Німеччини опинилися у таборах радянської армії для військовополонених, звідкіля незабаром їх звільнили.

Усього на Східному фронті ЧА взяла у полон понад 60 000 “шльонзаків”, поморян та мазурів, з яких 3 000 мобілізовано до 3-ої Поморської піхотної дивізії імені Ромуальда Траугутта (що діяла у складі ЗС СРСР), а решту скеровано для виконання допоміжних робіт⁵³. Протягом травня й першої половини червня звільнено більшість поляків, які воювали в німецьких мундирах і опинилися в радянському полоні; лише 10 500 осіб, які належали переважно до підстаршинського вояцького складу і потрапили в радянський полон, опинилися в сталінських концтаборах, але й вони через кілька місяців були звільнені⁵⁴. На 26 червня 1945 р. поляків передано для формування польських частин й у радянському полоні залишилося тільки 3507 поляків (у тому числі 49 офіцерів)⁵⁵.

Полонені польські вояки німецького війська опинилися в найкращому становищі порівняно з представниками інших східноєвропейських народів, які в німецьких мундирах потрапили в полон до західних альянтів й були вивезені до СРСР, страчені або, в кращому випадку, відбували заслання в таборах ГУЛАГу. Британські військові кола проводили щодо поляків у Вермахті ту ж політику, яку й німецькі інстанції щодо частини радянських військовополонених на початку війни Райху проти Радянського Союзу: масово звільняли їх й зараховували до створених на своєму боці інонаціональних формувань. Зокрема, з майже 90 000 “шльонзаків”, які в мундирах Вермахту потрапили в полон до військових з'єднань альянтів на Західному фронті протягом 1944 р., 54 631 особу рекрутовано до 1-го польського корпусу (з них 2 000 у Північній Африці, 33 192 після відкриття Західного фронту до кінця грудня 1944 р., 15 439 від 1 січня до кінця квітня 1945 р. й 4 000 у травні та червні 1945 р.). Решту 34 500 поляків зачислено до 2-го польського корпусу (зокрема 2 500 були призвані до червня 1944 р., 14 000 – у другій половині 1944 р. й 18 000 – у першій половині 1945 р.). Підрахунки британським військовим міністерством кількості колишніх польських вояків ЗС Німеччини на боці Великої Британії були точнішими, хоча й дещо заниженими. Згідно з ними з 39 000 вояків польських формувань на боці британських військ 22 484 особи були колишніми польськими вояками Вермахту, які опинилися в британському полоні. 4 245 таких поляків (зокрема 4 149 колишніх вояків Вермахту і 96 службовців допоміжної служби “Організації Тодта” (“ОТ”)) склали майже третину від 15 000 вояків 1-ї бронетанкової дивізії (1st Armoured Division), 1 984 колишні вояки Вермахту і 55 службовців “ОТ” або разом 2 039 поляків – це майже 50 % від 4000 вояків 1-ї парашутної бригади й 16 200 “трофейних німецьких поляків” – понад 50 % від 30 000 вояків 1-го Польського корпусу)⁵⁶.

⁵³ *Lysko A. Losy Górnślązaków...* – S. 78–79.

⁵⁴ Йосиф Сталин – Лаврентію Берію: “Их надо депортировать!..” Документы, факты, комментарии / [вступ. ст., сост., послесл. Н. Бугай]. – Москва, 1992. – С. 216–217.

⁵⁵ Москва, 27 июня 1945 г. Лично т. Ратушному. Справка о военнопленных Отечественной войны 1941–1945 гг. Начальник 2 отдела ГУПВИ НКВД СССР майор г/б (Бронников). – [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://wolfschanze.narod.ru/spr.htm>

⁵⁶ *Zmyslony W. Weterani armii niemieckiej w Polskich Silach Zbrojnych na Zachodzie / W. Zmyslony // Militaria.* – Nr. 1. – Warszawa, 2010; Chapter 6: “Get them back to where they belong

Решту поляків, які були захоплені в полон на Західному фронті й не захотіли продовжувати військову службу в польських частинах, не відіслали до СРСР. Їх вважали примусово рекрутованими і на цій підставі звільнили після того, як вони потрапили у полон до західних альянтів. Ці особи одержали статус “переміщених осіб” – “ді-пі” (Displeased Persons – Di-Pi). 5 квітня 1946 р. Контрольна Комісія МЗС Великої Британії для Німеччини ствердила, що “ми маємо справу у такий спосіб із поляками з колишнього Вермахту..., які були оголошені “ді-пі”⁵⁷.

Після закінчення війни, як і в інших державах Європи, громадяни яких воювали проти нацистської Німеччини, у Польщі з колективної свідомості поляків було викреслено факти про те, що десятки співвітчизників воювали на боці Третього Райху. Більшість поляків, які перебували на військовій службі Райху, після війни намагалися забути цю сторінку свого життя й згадали про неї тільки через десятки років⁵⁸.

Усього в роки Другої світової війни на боці Збройних сил Третього Райху із громадян СРСР за чисельністю на першому місці опинилися росіяни (понад 400 000 осіб разом із росіянами у козацьких, українських, білоруських та балтійських формуваннях), на другому – українці (до 250 000 осіб на різній службі). Кількість поляків й осіб польського походження, які діяли на боці Збройних сил Німеччини, у допоміжних службах (зокрема у будівельних батальйонах, Абвері, Вермахті, військах СС і підрозділах поліцейного підпорядкування) коливалася від 200 000 до 300 000 осіб або склала майже стільки ж, скільки й українців чи росіян, й у відсотковому відношенні їх пропорційно до кількості населення було значно більше, ніж українців чи росіян у складі ЗС Німеччини.

Що було відмінного й що спільного в долях сотень тисяч цих людей різних національностей? Суттєвою відмінністю між представниками згаданих слов’янських народів було те, що на боці Вермахту діяли ті бездержавні українці та білоруси, землі яких були інкорпоровані до СРСР і які на собі пережили сталінський режим, і в яких були усі підстави вважати більшовицьку Росію своїм ворогом. Вони трактували німецько-радянську війну як продовження громадянської війни прибічників і супротивників більшовизму; значна частина з них були колишніми радянськими військовополоненими, яких Сталін вважав зрадниками. Співпрацювали з нацистською Німеччиною переважно поляки з тих західних областей Польщі, що були окуповані Райхом та на власному досвіді пізнали усю брутальність гітлерівського режиму. Прагнучи уникнути таборів для військовополонених, в українських

or shoot the B-.” British Public Reaction to the “Polish Invasion” // Ostrowski M. “To Return To Poland Or Not To Return” – The Dilemma Facing The Polish Armed Forces At The End Of The Second World War. Thesis / M. Ostrowski. – [Електронний ресурс] // Режим доступу: www.angelfire.com/ok2/polisharmy/chapter6.html

⁵⁷ Bercomb to Troopers, 5 April 1946 // Public Record Office in London (PRO). – FO (Foreign Office) 945/580.

⁵⁸ Див. спомини: *Hajduk R. Pogmatwane drogi* / R. Hajduk. – Warszawa, 1976; *Knopp Cz. Przez Stalingrad do Londynu* / Cz. Knopp. – Tczew, 1995; *Wesołowski Ł. Gott mit uns?* / Ł. Wesołowski. – Warszawa, 1997. Див. також літературу з проблеми: *Kapała Z. Ślzący i Zagłębiacy w walkach PSZ na obczyźnie* / Z. Kapała. – Bytom, 1992; *Olejnik L. Zdracjcy narodu?* / L. Olejnik. – Warszawa, 2006.

батальйонах Вермахту воювали тисячі росіян, видаючи себе за українців, а десятки тисяч поляків – за німців і до того, як їх мобілізували до Вермахту, подали заяви з проханням зачислити їх до “ДФЛ”.

У долях поляків, росіян та українців, які служили у військових формуваннях на боці Німеччини, було і багато спільного. Поляки внаслідок їх бездержавного статусу й окупації порівняно з німцями чи союзними з ними державними народами були дискриміновані так само, як і українці, росіяни чи білоруси. Більшість із них мобілізували на німецьку військову службу примусово або вони опинилися на ній під тиском обставин. І українці, і поляки, і росіяни зголошувалися на військову або поліційну службу з метою матеріального забезпечення членів своїх сімей та щоб вижити у війні. І для українців, і для поляків (і для росіян) були чужими завойовницькі цілі нацизму, тому вони сприймали військову службу у збройних формуваннях Райху як вимушену тимчасову даність і часто дезертирували. І українські, і польські політичні, громадські та військові діячі розробляли плани творення союзних із Вермахтом національних з’єднань та армій, але Гітлер не підтримав цих пропозицій. Проголошення творення Української Національної Армії (УНА) на боці Вермахту наприкінці війни було радше символічним кроком, який ініціювали й підтримували окремі політичні та військові діячі Німеччини – насправді українські формування, більшість з яких перебували під німецьким командуванням, до кінця війни ніколи не були об’єднані в єдине армійське з’єднання і командувач УНА генерал-хорунжий Павло Шандрук виконував функції не стільки командувача, скільки інспектора УНА на зразок генеральних інспекторів Естонського та Латвійського легіонів Ваффен-СС.

Компаративний аналіз співвідношення кількості поляків, росіян і українців у складі Збройних сил Німеччини руйнує один із багатьох міфів та хибних стереотипів про “широкомасштабний колабораціонізм українців” та “відсутність серед росіян і поляків колабораціоністів”, вкорінених у масовій свідомості кількох поколінь. Військово-політичне керівництво нацистської Німеччини під час німецько-радянської війни вдалося до широкомасштабної військової експлуатації слов’ян (разом майже мільйона росіян, поляків і українців), що спростовує міф про тотальну слов’янофобію у Третьюму Райху, а також свідчить про загальноєвропейський характер військової співпраці з Райхом представників різних народів Європи. На підставі архівних документів та наукових досліджень істориків різних країн зауважимо, що порівняно з українцями серед росіян було значно більше тих, які виявили бажання воювати на боці Вермахту проти СРСР.

УРСР була другою після радянської Росії республікою СРСР за кількістю військовослужбовців у ЧА та зробила значний внесок у перемогу над нацистською Німеччиною. Також українці за чисельністю опинилися на другому місці після росіян серед представників народів СРСР, яких Райх використовував у війні проти Радянського Союзу. Сотні тисяч поляків воювали проти Райху в польських, радянських, французьких, британських уніформах та мундирах інших країн антигітлерівської коаліції, а тисячі поляків боролися у складі ЗС Німеччини часто проти своїх же співвітчизників, котрі воювали на іншому боці фронту. Численних польських формувань на боці Вермахту не було організовано головню тому, що

комплектування цих формацій не підтримав особисто А. Гітлер, хоча польські політики та військові діячі готові були їх створити⁵⁹.

Сталінський режим спонукав багатьох росіян і українців вступати до збройних формувань Німеччини. Політика вербування росіян, українців і поляків була успішною для Третього Райху, однак військово-політична верхівка цієї країни розробляла завойовницькі колоніальні плани. Цілі нацистів були для українців, поляків, росіян чужими, а відсутність перспектив боротьби на боці Райху зумовлювала їхнє небажання воювати та певною мірою також поразки Вермахту. Вище керівництво націонал-соціалістичної Німеччини вважало вояків цих національностей ненадійним контингентом. Під час Другої світової війни українці, поляки та росіяни служили у збройних формуваннях на боці різних воюючих сторін і нерідко змушені були, самі того не знаючи або не усвідомлюючи, вбивати своїх співвітчизників. Така велика ціна війни, що була спровокована злочинними гітлерівським та сталінським режимами і забрала мільйони людських життів.

⁵⁹ Про зроблені поляками пропозиції щодо творення польських легіонів у ЗС Німеччини див., наприклад: Memorandum der “Vereinigten Polnischen Militär-Organisationen der Bewegung Miecz i Pflug” (“Schwert und Pflug”). An Ihre Exzellenz Herrn Reichskanzler und Obersten Kriegsherrn Adolf Hitler, Führerhauptquartier über die Kanzlei des Führers Berlin // BA. – NS 19/946. – Bl. 2-6. AAN. – 214 (Niemieckie władze okupacyjne)/I-5. – Bl. 27–31; 1943 Juni–Juli. Korr. versch. Wehrmachtsdienststellen: Ablehnung d. Verwendung v. poln. Freiwilligen oder Freiwilligen-Verbänden durch Hitler anlässlich d. Meldung d. poln. Obersten Stanislaus Wrzalinski // HZ. – Fd-33; Der Chef der Sicherheitspolizei und des SD. – IV B 2 b – 5190/44. Berlin SW 11, den 19. Mai 1944. An den Reichsführer-SS – Kommandostab RFSS – Der Chef des Stabes – Feld-Kommandostelle. Betrifft: Antrag des Umsiedlers Josef Cipko // BA. – NS 19/379. – Bl. 1.